Dennett „hozzáállásai” mint lehetséges rendező elvek a pszichológiatörténetben*

Pléh Csaba

A mozgások értelmezése a pszichológia korai történetében

Daniel Dennett természetesen nem filológiai ambíciójú filozófia- és pszichológiatörténész. Ugyanakkor munkái számos közvetlen történeti relevanciájú kezdeményt is tartalmaznak. Nyilvánvaló ez például abban, ahogyan az emberi elme kartéziánus architektúráját bírálja, mint egy sajátos színpadot (Dennett 1991). A színpad csak látszólag Dennett metaforája: tulajdonképpen ez a metafora állt pozitívan olyan tudatfelfogások középpontjában, mint Herbart gondolatmenete, ahol a képzetek valamiféle tudatelőttes létből mintegy fellépnek a tudat színpadára. Dennett ezt a bevett metaforát helyettesíti egy másikkal: a tudat narratív metaforájával, melyet a tudatos élmény integrációjának idői és téri paradoxonjaira alapoz. Az új metafora szerint a képzetek integrációjának kulcsa az, hogy csak látszatintegráció. Gondolkodásunk úgy működik, mintha szövegváltozatok sorát készítenénk egy-egy eseményről (Dennett 1991; Dennett és Kinsbourne 1992).

Dennett további konkrét kirándulásai mellett általánosabban is releváns azonban a pszichológia történetének bizonyos kulcsfogalmait érintő logikai rend keresésében, mégpedig úgy, hogy egyben a lelki jelenségek elemzésének alapvető dimenzióit is megvilágítja. Dolgozatomban Dennett filozófiai eredetű, de számos természettudományos ihletéssel is bíró gondolatmenetének kulcsfogalmából, a „hozzáállások” fogalmából indulok ki. Azt szeretném megmutatni, hogy a Dennett által fölvetett háromféle hozzáállás váltakozó használatának felismerése segít eligazodni az antropomorfizmus, mechanicizmus, teleológiai szemlélet s hasonlók erdejében, s egyben a viselkedés elemzésének elvonatkoztatási szintjeit is megadja.

Az *1. táblázat* vázlatosan összefoglalja a Dennett fölvetette, egymással bizonyos tekintetben bennfoglaló viszonyban lévő szemléleteket, melyek egyszerre tekinthetőek köznapi gondolkodásunk alternatíváinak és a gondolkodással foglalkozó szaktudományok rendszerezését lehetővé tevő alternatíváknak. Felülről, a legáttetszőbb s ugyanakkor „leglágyabb” szintről kiindulva minden komplex rendszer viselkedésére adható egy intencionális értelmezés, ezt interpretálja a „hogyan is jött létre” kérdéssel a tervezeti hozzáállás, s ezt továbbértelmezi a megvalósító fizikai rendszer oksági viszonyainak elemzése.

---

* Előadás a „Dennett’s mind” c. szimpóziumon, 1999. március 23., JPTE, Pécs. A kifejtésben sokban támaszkodom megjelenés alatt álló pszichológiatörténet könyvem szemléletére és szövegére (Pléh 1999). Ezúton is szeretném megköszönni *Boross János*nak a meghívást a konferenciára, valamint *Daniel Dennett, Gergely György, Kampis György* és *Sándor Klára* kommentárjait.

1. táblázat. *Dennett hozzáállásainak jellemzése*

Hozzáállások	Magyarázat szintje	Mihez rendel?	Jellegzetes használat
Fizikai hozzáállás	Természeti törvény	Anyaghoz	Hibánál
Tervezeti hozzáállás	Tervező tervei	Teleológiához	Kémkedésnél
Intencionális hozzáállás	Rendszer szándékai	Lágy szándékokhoz	Sakkjátéknál

Dennett maga így jellemzi a háromféle hozzáállást:

– a *fizikai hozzáállásnál* „predikcióink az adott tárgy tényleges fizikai állapotain alapulnak, s a természeti törvények ismeretéből kiindulva alkotjuk meg őket. Ez a hozzáállás szükséges a rendszerek rosszul működésének bejóslására" (Dennett 1998a: 10).

– „A *tervezet-alapálláson* alapuló bejóslások[...] a *funkció* fogalmára támaszkodnak, mely célfüggő vagy teleologikus" (Dennett 1998a: 8–9).

– Az intencionális nézőpontnál a viselkedést úgy jósoljuk be, hogy „vélekedéseket és vágyakat [...] rendelünk a rendszerhez" (Dennett 1998a: 7).

Ezek a hozzáállások azonban nem csak mintegy az elvonatkoztatás szintjein képviselik a rendszerek lehetőségeit a modern tudományos magyarázatban. Egyben olyan attitűdök is, amelyek a tudományos gondolkodás történetében egymás alternatíváiként merültek fel. Ennek megfelelően használható Dennett gondolatmenete az élettudományokkal kapcsolatos rendszerezésre. A modern tudományosság kibontakozásának egyik értelmezési lehetősége, ha megnézzük, hogyan képzeltük el *a különböző mozgások* magyarázatát. Kiindulópontnak tekinthetjük azt a klasszikus arisztotelészi felfogást, amely hozzávetőlegesen megfelel a gyermeki naiv fizikának is, vagy annak a világképnek, amelyet Jean Piaget jellemzett (Piaget 1970): a mozgás valamilyen szándékos ágens mint mozgató munkájának eredménye. Ez az áttetsző intencionális hozzáállás alkalmazása mindenféle mozgásra: minden mozgást úgy kezel, mint az emberi intencionalitás egy esetét.

A modern gondolkodás első nagy forradalmának tekinthetjük azt a fordulatot, amikor szakított a fizikai mozgás céloksági (teleologikus) felfogásával. Ez egy évszázadokon átívelő lavinaszerű hatást indít el: fokozatosan, a dezantropomorfizáció diadalmenetének keretében mechanikusan értelmeződik az állati mozgás, majd végső lépésként az emberi viselkedés is. Dennettre utalva ez egy olyan pszichológiának felel meg, mely a fizikai hozzáállást juttatja uralomra a belső világra nézve is, az egyik lehetséges pszichológiát, a radikális behaviorizmust körvonalazva.

E gondolatmenet központi eleme a mechanikus oksági értelmezés kialakulása és uralomra juttatása. Mikor ez a felfogás kiterjed az állati mozgásra, az is minden célokság nélküli, automatikus reflexes determinációként leírható szerveződés lesz, az értelmezés szintjén pedig pusztán általános fizikokémiai törvények eredménye. Ez a gondolatmenet szakít tehát az antropomorfnak tekintett intencionális és a tervezet-hozzáállással, és a fizikai hozzáállás kizárólagosságát hirdeti. Történeti feszültségei is abból származnak, hogy meddig terjeszthető ki ennek az érvényessége. Kis szabadsággal mondhatjuk azt, hogy a behaviorizmus ezt az attitűdöt terjeszti ki azután az egész emberi úgynevezett lelki világra, megtagadva nemcsak a reprezentáció, hanem a szándék relevanciáját is. A kognitivizmus újdonsága – ne feledjük, hogy az annak idején egy alapvetően behaviorista közegben született meg –, hogy újra megengedi az intencionális hozzáállást. Nemcsak a fizikai és az állati mozgás eltéréseit

látja meg, vagyis újra felismeri a viselkedés funkcionális elemzésének (tervezet-hozzáállás) a fontosságát, hanem azt is fölismeri, hogy mi emberek – s tán némely állatok is – nemcsak hogy célok és szándékok által vezéreltek vagyunk, vagyis nemcsak hogy alkalmazni lehet ránk a tervezet-hozzáállást, hanem egy ennek megfelelő értelmezési eljárást magunk is fel tudunk venni a világgal kapcsolatban: ez lenne az intencionális hozzáállás. Vagyis a kör bezárul: a Dennett-féle intencionális hozzáállás (Dennett 1998a) e felfogásban már nem mindenre alkalmazandó primitívum lesz, ami magát a mozgást értelmezi mindenütt teleologikusnak, hanem egy rugalmasan alkalmazható emberi értelmező hozzáállás. (Ezt emlegetjük néha instrumentalizmusként.) A gépekre nézve, ahol az értelmezés először merült fel nála, Dennett igen világosan meg is fogalmazza ezt:

> A stratégia alkalmazása mellett szóló döntés pragmatikus, s nem eredendően jó vagy rossz. Mindig megvan az a lehetőség, hogy az ember megtagadja, hogy az intencionális nézőpontot alkalmazza a számítógéppel szemben, s aztán mattot is kap tőle. Kényünk-kedvünk szerint váltogathatjuk a nézőpontokat anélkül, hogy következetlenségekbe vagy embertelenségekbe bonyolódnánk. Alkalmazhatjuk az intencionális nézőpontot ellenfélszerepünkben, a tervezet-nézőpontot, ha mi végezzük az újratervezést, a fizikai nézőpontot pedig mint szerelők (Dennett 1998a: 14).

A *2. táblázat* ebből a szempontból tekinti át a mozgás fogalmának értelmezéseit.

2. táblázat. *A fizikai és állati mozgás értelmezésének néhány változása*

Irányzat	Fizikai mozgás	Állati mozgás	Emberi lelki élet
Arisztotelész	Teleológia	Teleológia	Kogníció is van
Descartes – 1900	Mechanikus	Mechanikus	Kogníció sajátos
Naiv behaviorizmus	Mechanikus	Mechanikus reflex	Mechanikus reflex
Intencionális kognitivizmus	Mechanikus	Mechanikus és teleologikus	Teleologikus

A reflex mint jellegzetes példa

Ha a modern tudomány keletkezésének egész folyamatát úgy tekintjük, mint a *fizikai mozgás* és az *állati mozgás* elkülönítését, a *2. táblázat*nak megfelelő képet kapjuk. A fizikai tudományok számára fontos volt, hogy minél távolabb kerüljenek a mozgás ősi teleologikus fogalmától. A leeső testek és a mozgó bolygók fokozatosan vagy hirtelen megszűntek olyanok lenni, amiket szándékaik vagy vágyaik mozgatnak, s általánosabban a továbbiakban már nem belső tényezők mozgatták őket. Ez szakítást jelentett mind az antropomorf teleológiával, mind pedig a távolhatások fogalmával. Egy második lépésben a következő két évszázad során a fizikai mozgásnak ezt a győzedelmes, mechanikus fogalmát kiterjesztették az állati mozgásra. Fokozatosan az állati mozgásokat is egyre mechanisztikusabban értelmezték, úgy, hogy nem szükségszerűen utaltak a célokságra és a távoli hatásokat eredményező mentális okozásra. Mindez egy olyan tendenciát eredményezett, melynek révén kialakult az állati mozgás radikális mechanisztikus reflexfogalma. Ebben a folyamatban azonban

alapvető megosztó tényező volt az arra a kérdésre adott válasz, hogy helyes-e, ha az állati mozgást mechanisztikus elvekre vezetjük vissza, vagy pedig vannak-e a biológiai mozgásnak sajátos alapelvei. Az idegműködéssel kapcsolatos elméletek gondja az volt, hogy meg kellett próbálniuk számot adni az utóbbi mozzanatról anélkül, hogy valamiféle vitalizmusba sodródnának. Mindez az évszázadok során állandó feszültséget okozott a szó szoros értelmében mechanikus és a bonyolultabb állati mozgáselméletek között.

A naivan alkalmazott intencionális eljárások, a kifinomultan megjelenő dezantropomorfizáció jellegzetes példája a modern tudománytörténetben a mozgásokra vonatkoztatva a reflex fogalom karrierje. A huszadik században ezt az attitűdöt kiterjesztették az agyszerveződés általános elvévé (Pavlov), vagy a viselkedés leírásának általános mechanisztikus alapelvévé (Watson 1970 [1913]). Nemcsak hogy úgy értelmezték az állati mozgást, hogy közben nem utaltak a teleológiára, hanem az emberi mentális életet is úgy írták le, hogy ne utaljanak erre. A huszadik század végének kell kiegyenlítenie ezt a dolgot. Ma már nemcsak világosan beszélünk a fizikai és a biológiai mozgás gyökeres eltéréséről, hanem azt is észrevesszük, hogy mi, emberek rendesen az intencionális hozzáállást vesszük fel, mint egy integráló elvet ahhoz, hogy megértsük egymás cselekedeteit, valamint az ember készítette műtermékeket (Dennett 1998a). A fizikai mozgás naiv teleológiai magyarázata ennek egy naiv tárgyiasított változata volt. Ráadásul ez a tendencia életünknek már igen korai szakaszától velünk van: könnyen lehet, hogy evolúciós örökségünkből származik, amit a csecsemőkorban igen korán aktiválunk (Gergely *et al.* 1995).

Néhány évszázadig tartott egyébként, amíg kialakult a mai értelemben vett reflex fogalom. E fejlődés fő szakaszai a *sajátosan biológiai elmélet* kidolgozásával függnek össze, mint arra George Canguilhem rámutatott (Canguilhem 1955). Kifejtésemben őt követem. A folyamat mechanikus és optikai analógiákból indult ki, ezeket egy évszázad múltán fokozatosan az idegrendszer bizonyos részeinek sajátos biológiai törvényei váltották föl. A reflexes viselkedés meghatározott és automatizált vonatkozásait egyre kevésbé magyarázták mechanikus eszközökre vagy a fényre hivatkozva, egyre inkább az idegrendszer belső biológiai törvényszerűségeit emlegették velük kapcsolatban. Az idegrendszer fokozatosan *központok sokrétegű rendszerévé* vált, ahol mindegyik központ különböző reflexekért felelős. Ennek következtében az idegi működésnek egy kapcsolótáblaszerű felfogása alakult ki, de ez már igen messze volt az óraművek és a fényvezető csövek képalkotásától. A reflex fogalom kibontakozása során fokozatosan dominánssá vált az idegrendszer működésének információs mozzanata az információért és a szabályozásért felelős különböző részek előtérbe helyezésével.

A tizenkilencedik századi idegtudomány további fejlődése során az alacsonyabb, reflexesen működő és a magasabb, spontaneitást mutató részek szembeállítása számos vita forrásává vált. Mindez nem volt teljes egészében irracionális: a Darwin előtt megfogalmazott anatomizált reflexelméletnek ugyanis nehézségei voltak az adaptációs jelenségek értelmezésében, nem tudta kezelni a teleológiát.

Ezt a kérdést világosan felvetette az 1850-es években Eduard Pflüger, aki 1853-ban publikált monográfiájában a gerincvelői reflexek alapjelenségeinek egy jó részét leírta. Ugyanakkor erőteljes kritikusává vált a mechanikus és szegmentált reflexfelfogásnak. Hangsúlyozta, hogy a gerincvelőnek is vannak szenzoros működései. A lélek megosztható lenne, s lenne gerincvelői lélek is. Hasonlóképpen vagy ennek megfelelően a célszerűség a gerincvelői szerveződésre is jellemző lenne. Rudolph Lotze bírálta Pflügert. Azt hirdette, hogy az idegrendszer hajlékonyabb és alkalmazkodóbb, mint általában gondolják. Ezért a szándékos cselekvések és a hozzájuk hasonló dolgok a gerincvelői állatoknál annak eredményei, hogy

a korábbi tanulás mintegy átmásolódik a gerincvelői szintre. Nincs szükségünk gerincvelői lélek feltételezésére, ha hajlékonyságot engedünk meg az idegrendszerben. Ez az elszánt vita a középpontba helyezte a szándék, az alkalmazkodás és az integratív működés kérdését. A huszadik század elején, 1906-ban Sir Charles Scott Sherrington a reflexműködés darwini értelmezése mellett szállt síkra (Sherrington 1906), amely lehetővé teszi, hogy a gerincvelő szintjén szándékokról beszéljünk, anélkül, hogy szükségünk lenne egy gerincvelői lélekre. A reflexműködés kérdését az általa az idegrendszer egészére javasolt szélesebb, integratív felfogásba illesztette. A reflexműködés ilyetén újraformulázása során fölfedezett további törvényeket is, mint például az antagonista beidegzés elvét. Ő már a neuronelméletet és a szinapszis (gátló és ingerlő szinapszis) fogalmát fogja használni, kialakítva így századunk egyik legbefolyásosabb fiziológiai doktrínáját. Ez volt valójában a reflexfogalom egyik beteljesedése, a másik pedig az orosz Szecsenov és Pavlov munkája, akik a reflexfogalom érvényét kiterjesztik az emberi agykéregre is.

Mechanika és célszerűség ismételt vitái századunkban

A mechanikus és teleológiai magyarázatok vitája nem fejeződött be a reflexfogalom kibontakozásával, és folytatása sem pusztán a behaviorizmus és a kognitív szemlélet vitájában jelenik meg. Újra megjelent az alacsonyabb rendű szervezetek, majd később az etológiai ösztönfogalom kibontakozása kapcsán.

Tulajdonképpen azt látjuk a huszadik században is, hogy ismételten fölmerül a következő dilemma: vagy naivan alkalmazzuk a teleologikus szemléletet, valamilyen módon a tervezet- és az intencionális hozzáállás el nem különített változatát, vagy mindent pusztán fizikai folyamatnak tekintünk. Ez jelenik meg, mint a *3. táblázat* mutatja, számos, mindmáig releváns vitában századunkban. Először a szervezeten belülre fogalmazódik meg, a reflexelvvel kapcsolatos vitákban, hogy minden célokság kiiktatható lenne. Majd megjelenik az alacsonyabb rendűek viselkedésére nézve a tropizmus vitában. A korai motivációs viták átviszik ezt a magasabb rendű viselkedésekre, de kezdetben inkább a cél forrásáról vitatkoznak, hogy azután a radikális behavioristák az egész céltételezést megkérdőjelezzék, s babonás hagyománynak nyilvánítsák (Watson és McDougall vitakönyve jól érzékelteti ezt [Watson és McDougall 1929]). Valójában az az újdonság ezekben a vitákban a mechanikus mozgásértelmezés kiterjesztésének folyamatához képest, hogy mivel az emberi mozgásból indulnak, a motiváció kérdése kerül bennük a középpontba.

3. táblázat. *A mozgás és a viselkedés értelmezésének teleologikus és mechanikus felfogásai*

Viták	Mechanikus felfogások	Céloksági elvű felfogások
Reflexviták	Johannes Müller–M. Hall	Pflüger
Tropizmus vita	Loeb: állati fizikokémia	Jennings: állati teleológia
Viselkedés célszerűsége	McDougall: cél a kiindulás	Woodworth, Holt: van ok is és cél is
Behaviorizmus és etológia	Minden viselkedés reflexlánc	Bühler, Lorenz: a viselkedésnek intencionalitása van

E viták során ismételten fölmerült, ámbár új formákban, hogy vannak-e olyan sajátos biológiai törvények, melyek ugyanakkor nem célokságiak. Ha ebből a szempontból tekintjük ugyanis, akkor mind a tropizmus fizikokémiai elmélete, mind a reflexelmélet hangulatában tagadja ezeket a sajátosan biológiai törvényeket, mindent a fizikai okságra vezet vissza, míg a teleologikus irányzatok eltérő tudományossággal ugyan, de az ellenkezőjét állítják. Egyik végén ott állnak a misztikusok, mint McDougall, akik szerint a kiindulópont a cél. Vagyis ők a naiv intencionális hozzáállás realisztikus értelmezését veszik minden kérdés nélkül kiindulópontnak. Kifinomultabb változatokban azután, például Edwin Holt vagy Edward Tolman, Bühler s ma természetesen Dennett értelmezésében viszont maga a cél fogalom két értelemben is beleilleszkedik a világ oksági láncolatába, és nem valami külön, redukálhatatlan entitás. Egyrészt a célok oksági eredetűek, miként azt a darwini elemzés hirdeti, másrészt viszont maguk a célok a viselkedés láncolati értelmezésében okokká válnak.

Az állati teleológia a századfordulón: Loeb és Jennings vitája

A századfordulón igen élesen megfogalmazódott ez a szembenállás, a fizikai és a teleológiai hozzáállás ütközése Jacques Loeb és Arthur Jennings vitájában. A tropizmusok elemzésében Jennings a szándékelvű, Loeb a szigorúan fizikokémiai magyarázat mellett állt ki. Utóbbi Ernst Mach s a monista felfogás követője volt, főművét neki is dedikálta, ugyanakkor neki viszont tanítványa volt Chicagóban John Watson, aki a behaviorista mechanikus felfogás kezdeményezője lesz.

Loeb felfogásában minden viselkedéses folyamat valójában a protoplazma általános fizikokémiai tulajdonságaiból vezethető le, legfeljebb a magasabb rendűeknél egészíti ki ezt az asszociatív emlékezet. A cél, a szándék *(purpose)* fogalmának nincsen helye a tudományban. Loeb ezt a nézetet minden következményével együtt képviselte. Évtizedekig mint az élet mechanikájának hirdetője szerepelt, aki nemcsak a viselkedés magyarázatában, hanem az életműködés egészének elemzésében is szakított a tervezeti és teleologikus megfontolásokkal, s ennek megfelelően számára a darwinista megfontolások sem voltak különösebben vonzóak.

Jennings viszont a mai „intencionális kognitivizmus" elismert őse lesz. Jennings, aki az egysejtűek célszerű próbálkozásairól beszélt, egyenesen odáig ment, hogy a dennetti értelemben vett szándéktulajdonításra nagyon emlékeztető „kivetítésekről", saját szándékrendszerünk másoknak tulajdonításáról beszélt, szinte Dennett „hozzáállásainak" megfelelő értelemben.

> Általában nem tulajdonítunk tudatosságot egy kőnek, mert ez nem segítene a kő viselkedésének megértésében és a felette való ellenőrzésben. […] Másrészt viszont általában tudatosságot tulajdonítunk egy kutyának, mert ez hasznos; lehetővé teszi, hogy a gyakorlatban sokkal jobban tudjuk értékelni, előrelátni és ellenőrizni a cselekedeteit, mint egyébként […] Ha az amőba ... olyan nagy lenne, mint egy bálna, elképzelhető, hogy lennének olyan helyzetek, amelyekben elemi tudatállapotok hozzárendelése megmentené a nem túl fölkészült embert az egyébként, ilyen tulajdonítások nélkül bekövetkező pusztítástól (Jennings 1906).

Nicholas Humphrey részletesen bemutatja ezt a vitát Loeb és Jennings között (Humphrey 1986), s tőle származik Jenningsnek az az aktualizációja, amit azután Dennett használ föl kiterjedten (Dennett 1998a, b). Ebben a megfogalmazásban nemcsak arról van szó, hogy a tudós mikor használhat cél- és funkciófogalmakat az állati viselkedés magyarázatában, ha-

nem arról is, hogyan segít a funkciós beszédmód, az intencionális hozzáállás abban, hogy eligazodjunk a világban, vagyis hogyan támogatja az értelmezést, a rend keresését. Dennett hozzáállásait követve azt mondhatjuk, hogy jól jön, ha Jennings követői vagyunk az értelmezésben, vagyis az intencionális hozzáállást alkalmazzuk például gépi sakk ellenfelünkkel szemben, miközben a magyarázat szintjén esetleg Loeböt kell követnünk, s végső soron fizikokémiai mechanizmusokban kell hinnünk a lelki élet magyarázatait illetően (Dennett 1991).

Edwin Holt, az amerikai korai behaviorizmus kifinomult teoretikusa vitte tovább Jenkins gondolatait (Holt 1915), valójában elővételezve Humphrey és Dennett mai felfogását. Részletesen kidolgozta azt az elvet, hogy a viselkedés különböző szinteken írható le, s így Loeb és Jennings nem szükségszerűen zárják ki egymást.

> Hajlamosak vagyunk – még a behavioristák is közülünk – arra, hogy azt higgyük, a viselkedés valahogy reflextevékenységekből áll össze. Ez teljesen igaz, már ami a folyamatot illeti. Így a végső elemzés szerint a korallzátony is pozitív és negatív ionokból áll, de a biológus, a földrajztudós vagy a hajóskapitány nem értené meg a dolog lényegét, ha így fogná föl (Holt 1915: 232).

De hogyan válasszunk, milyen alapon adjuk meg a viselkedés elemzésének igazi vagy releváns szintjét? Holt szerint a kulcs a funkcionális elemzés, annak föltárása, hogy mit csinál az állat. Ebben középponti jelentőségű, hogy a szervezet milyen távoli objektumok – s nem egyszerűen a proximális ingerek, például a retinakép – hatására viselkedik. Tulajdonképpen – ismét mai zsargonra fordítva – Holt számára az egyszerű állati viselkedés dennetti értelmében vett intencionalitásának értelmezéséhez fel kell vennünk a Franz Brentano értelmében vett intencionalitást (Brentano 1874, 1911), a lelki jelenségek valamire vonatkozását. Holt pozitív tanácsa a viselkedés elemzésére: a szervezet a környezet valamely tárgyához vagy tényéhez viszonyítva mozog… (Holt 1915: 55).

> Azt, hogy *az állat mint egész* hogyan viselkedik, nem lehet leírni a közvetlen ingerek terminusaiban; csak azoknak a környezeti *tárgyaknak* a keretében tehető ez meg, melyekre az állat viselkedése irányul. Pontosan ez a különbség a reflexes aktus és a specifikus válasz vagy viselkedés között (Holt 1915: 76).

Holt motivációs alapú pszichológiát akar kiépíteni. Olyan dinamikus pszichológia ez, mely cselekvéseink koherenciáját vágyainkban keresi. Az intencionalitás ezáltal nem természetfeletti tényező, hanem természeti mozzanatok eredménye lesz.

A dinamikus lélektanok és az intencionalitás

A század első két évtizedében Holt felfogása mellett megjelentek direktebb gondolatrendszerek is, amelyek a lélektan kérdéskörét a vágyak problémája köré szervezték, s ebben a keretben értelmezhetőek olyanokként, amik az intencionális hozzáállás „megfelelő használata" körül forogtak. A motiváció a viselkedés *okainak* kulcskérdésévé válik ezekben a rendszerekben; ha úgy tetszik, a klasszikus pszichológiával szemben ők a reprezentációt tekintik triviálisnak, és a vágyak meghatározó szerepét tartják a kutatandó témának. „Dinamikus lélektanok" ezek, melyeket az különböztet meg egymástól, hogy honnan eredeztetik magukat az embert mozgató tényezőket.

Robert Woodworth dinamikus pszichológiája (Woodworth 1918) két értelemben is motivációs központú. Viselkedési céljaink eredetét keresi az egyén élettörténetében, s a motivációs állapotok közvetlen kiváltó ingereit akarja feltárni. A funkcionalista módon értelmezett

alkalmazkodási hangsúlyból kiindulva Woodworth számára a viselkedés elemzésének egysége nem az inger–válasz kapcsolat, hanem maga a viselkedés. Invarianciákat a viselkedés tekintetében kell keresni, s ezeket az invarianciákat a funkció, a szükségletkielégítés keretében találjuk meg. Vagyis a fizikai hozzáállás helyett intencionális hozzáállást kell használnunk az elemzéshez. Ez a felfogás, bár Woodworth terminológiájában a mai olvasó ezt nehezen veszi észre, rokon a viselkedésegységek etológiai elemzésével (saját korában Heinroth munkáival s Karl Bühler elméleti értelmezéseivel).

Woodworth felfogásában a célirányosság a viselkedés fontos szervező elve, a célok s szándékok azonban maguk is okozatok. E tekintetben vitában áll a kor teleologikus kiindulású motivációs pszichológiájával, McDougall felfogásával, ami viszont úgy értelmezhető, hogy a szándék kérdését kiemeli az oksági magyarázat köréből.

> A „szándék" az emberi élet valóságos tényezője, és ha a szándék nem is, de legalább a célirányosság ugyanúgy része az állat életének is. Eltekintve a szándék és a célirányosság filozófiai tartalmától és a világrendszerben elfoglalt helyétől – ami nem pszichológiai kérdés –, a szándék olyan jelenség, melyet a pszichológia nem hagyhat figyelmen kívül. A dinamikus pszichológiának a szándékot előzményeivel és következményeivel, okaival és hatásaival összefüggésben kell tanulmányoznia.
>
> Úgy tűnik, hogy néhány szerző, különösen McDougall azt tanítja, hogy az emberi viselkedés és tapasztalás oki magyarázata megkívánja, hogy szemet hunyjunk a szándék és a célirányosság felett. Itt valamilyen félreértés van. Nem lehet ellentmondás aközött, hogy egy akciósor célirányos és hogy a szekvenciák között oki kapcsolat van. A szándék bizonyára ok is; ha nincs hatása, nincs jelentősége sem. Ezen felül, ha valakinek szándékai vannak, akkor hinnie kell annak az eseménysorozatnak az oki természetében, amelynek keretében dolgozni szándékszik. Szándéka azáltal kontrollálja az események folyását, hogy magáévá teszi azokat az eszközöket, amelyekre a vágyott kimenet eléréséhez szükség van. A megbízható oki összefüggések eszközként való használatával kapcsolatos némi tapasztalat nélkül a szándék aligha merülne fel (Woodworth 1983 [1926]: 422).

A metafizikus és dologiasító pólust Woodworth nézeteivel szemben McDougall képviseli. A cselekvés fogalom kifejtéséből itt csak a minket érdeklő mozzanatot emeljük ki.

> 1. A teremtmény nem csupán egy bizonyos irányban mozog, mint egy külső erő által hajtott élettelen tömeg; mozgásait teljesen lehetetlen leírni azon a nyelven, amelyen a mechanikus mozgásokat leírjuk; csak úgy tudjuk leírni őket, hogy azt mondjuk, a teremtmény kitartóan törekszik egy bizonyos cél felé. [...]
>
> 2. A teremtmény törekvése nem pusztán kitartó történés egy adott irányban; noha a törekvés fennmarad, amikor akadály bukkan fel, a mozgás fajtája és iránya újra és újra változik egészen addig, amíg az akadályt le nem küzdötte (McDougall 1983 [1912]: 430–431).

McDougall a cselekvés tudományos elemzésében a népi pszichológia intencionális hozzáállását hangsúlyozza. Viselkedésünk csak a célok szempontjából, ebben az értelemben csak funkcionálisan értelmezhető. Ugyanakkor az értelmezésben McDougall meglehetősen könnyű megoldást alkalmaz: egyszerűen dologiasítja a viselkedést magyarázó elveket, minden viselkedéstípus mögé egy ösztönt helyez. Az ösztönök felvonultatása egyrészt azt eredményezi, hogy az ő értelmezésében a viselkedés alapvetően öröklött meghatározottságú. Ugyanakkor a dologiasított ösztönök maguktól magyarázzák is nála a célszerűséget: számára a viselkedés teleológiája nem magyarázandó, hanem kiinduló mozzanat. Az intencionális hozzáállást ez a felfogás reflektálatlanul, s ezáltal dologiasítva alkalmazza.

A motivációs gondolat továbbélése a korai etológiában

A biológiában a húszas években alakulnak ki az *etológia* körvonalai, mégpedig az ösztönös viselkedésformák részletes elemzésén alapulva. Heinroth, a később Nobel-díjjal kitüntetett Konrad Lorenz tanára, majd a fiatal Lorenz és mások megszabadítják az ösztönfogalmat misztikus magyarázó erejétől. Átveszik a német biológia, főként Jakob von Uexküll elképzelését arról, hogy az állat a szervezete és idegrendszere által tagolt sajátos (pszichológiailag) megkonstruált környezetben *(Umwelt)* él. „Uexküll tehát nem az objektív környezetből indul ki, hanem az illető élőlény számára adott, érzékelő és ható szervei által kiválasztott »szubjektív külvilágból«" (Harkai Schiller 1940: 113–114). Az etológusoknál az ösztön a fajra jellemző viselkedésformává válik. McDougall titokzatos mozgatóerejéből „leíró fogalommá" válik: a különböző állatfajokra eltérő fajspecifikus viselkedésformák lesznek jellemzőek. Eközben azonban az ösztön nem válik puszta reflexlánccá: a klasszikus ösztönfogalom hidraulikus jellemzőiből (feltöltődés, kisülés) megmarad valami az új ösztönkoncepcióban is (Lorenz 1977; Tinbergen 1976 áttekinti ezeket a fejleményeket). Az ösztönös viselkedések egyik jegye a „vákuumcselekvés", az, hogy a fajra jellemző viselkedésforma szükségletgeneráló értékű. Hosszú megvonás után az állat adekvát ingerek hiányában is kivitelezi a megfelelő mozgásokat. Gondoljunk például a háziállatok vagy az ember szexuális „pótcselekvéseire". Ezeket a vonásokat értelmezte úgy Harkai Schiller Pál, mint kéttényezős szükségletelméletet az állati motivációs rendszerről (Harkai Schiller 1940). Az ő pszichológiai olvasatában a korai etológia megfigyelései a fajspecifikus kivált ingerekről a Lewin-féle szükségletelmélet-rendszerbe illeszkednek, megfelelnek a *felszólító jelleg* fogalmának.

Ez a koncepció az állati viselkedésről abban az értelemben darwinista, hogy feltételezi, a természetes kiválasztódás a magatartásformák esetében is érvényesül. Az állati viselkedésnek ugyanúgy természettörténete van, mint a morfológiának és a fiziológiának, s a viselkedés teleológiája, ha összehasonlító attitűddel kutatjuk, beilleszthető a természetes kiválasztódás oksági láncába. Az állati viselkedés intencionalitása az oksági természettörténet következménye lenne.

Karl Bühler, a Bécsi Egyetem nagy hatású pszichológiaprofesszora a Jennings és Loeb közötti viták ismeretében sokat tett azért, hogy az állati viselkedés olyan célközpontú felfogásai, mint Jennings gondolatrendszere, ha nem is a fővonalban, de fennmaradjanak a harmincas években is (Bühler 1922, 1927). A Loeb és Jennings közötti vita Amerikában ugyanis elkeserítő zsákutca volt. Mellékhatásaként az amerikai összehasonlító pszichológiában évtizedekig óvakodott mindenki az alacsonyabb rendűkre vonatkozó kutatástól.

A célszerű próbálkozásokra Bühlernek is az amőba a kedvenc példája, s számára ez egyben annak is egyik metaforája, hogy a gondolkodásban az állati célszerűség s a magasabb emberi intencionalitás, a kultúra objektivációira irányulás nem éles határokkal elválasztott folyamatok. Bühler elemzésében az állati viselkedés válaszekvivalenciái is azt mutatják, hogy teleologikus mozzanatokat kell felvennünk. Már az a tény is, hogy egy állat támadásként értékeli fajtársa viselkedését, a „cél" keretében megfogalmazott elvonatkoztatások alkalmazását jelenti, minként egy hang nyelvi hangként való azonosítása sem pusztán a hang fizikai mivoltából indul ki.

Bühler háromaspektus-elmélete, melyet leghatározottabban a nyelvre nézve fejtett ki (Bühler 1934), de amely szerinte minden lelki jelenségre érvényes, hidat teremt a viselkedés és a kultúra vizsgálata között. A viselkedést mint a legnyilvánvalóbb mozzanatot sem fizikailag kell jellemezni. Egy mozdulat nem fizikai leírása szerint példa valamilyen

típusú viselkedésre, hanem mint „értelmes", „teleologikus" viselkedés, melyet jelek irányítanak.

Bühler világosan látta, hogy lehet olyan elméletet alkotni, mely Brentano kihívására (a lelki élet intencionalitása mindentől elválaszt minket) pozitívan válaszol: a célszerűség és az irányulás egyszerűbb viselkedésekben is jelen van.

A naiv pszichológia és a vágy-vélekedés felfogás

A mai kognitivisták, a filozófusok is és a szaktudósok is központi kérdésként kezelik mind az intencionalitást, mind a cselekvés szerveződésének megfelelő elemzését. Eltávolodtak a behaviorizmustól, nem hirdetik a fizikai hozzáállás uralmát, de valamilyen konkrét megoldást kell találniuk a teleologikus mozzanatok elhelyezésére a természet rendjében. Az uralkodó felfogás bizonyos értelemben középutas tábor, mely a neurofilozófiai redukcionisták (Churchland, P. 1986a, b; Churchland, P. M. 1995) és a javíthatatlanul redukálhatatlanságot hirdetők között helyezkedik el. Ez a tábor, ha a klasszikus pszichológiatörténet fogalmait akarjuk használni rá, feltételezi, hogy létezik a lelki életnek megfelelő szerveződési szint, amelynek sajátszerű törvényei vannak, így aztán a fizikai hozzáállás nem meríti ki a tudomány lehetőségeit. Az intencionalitást illetően viszont őket is megosztja az, hogy e sajátlagos szerveződést valamiféle automatikus evolúciós ajándéknak tartják-e, mint például Fodor *gondolat nyelve* koncepciója (Fodor 1975), vagy pedig egy evolúciósan kialakult és megerősödött, de mégiscsak állandó konstrukciót igénylő munka eredményének.

Sokat vitatják, mi is a pontos elválasztó tényező ezen a táboron belül. Kiss Szabolcs meggyőzően elemezte (Kiss 1996), hogyan is áll szemben Fodor realizmusa Dennett instrumentalizmusával. Mindkét felfogás elfogadja azonban, hogy létezik egy naiv vagy népi pszichológiai elmélet, amelyet mi, emberek alkalmazunk mások és magunk viselkedésének értelmezésére. Ezt szoktuk *vágy-vélekedés pszichológiaként* emlegetni. A viselkedést mint kijelentésekbe (is) szervezett tudások és hozzájuk kapcsolódó propozicionális attitűdök függvényét értelmezzük. Brentano leíró pszichológiája (Brentano 1994 [1911]) újra visszakerül nemcsak a filozófusok, hanem a pszichológusok világába is. Csakhogy a visszahozók egy széles tábora ezt már nem redukálhatatlansági tézisnek tartja, hanem felhívásnak tekinti arra, hogy találjunk természeti értelmezést az intencionalitásra.

Dennett felfogása két értelemben is releváns itt. Egyrészt, mint vázlatosan láttuk, segít értelmezni a mozgások és vágyak világával kapcsolatos nagy intellektuális trendeket. Másrészt az intencionális hozzáállás fogalmával a teleologikus gondolkodás egy evolúciósan kialakult, de „lágy", attitűdbeli alkalmazását mutatja meg, szemben a misztikus és testtelen felfogásokkal. Dennett érzékletesen kifejti ezt saját vélelmezett instrumentalizmusát értelmezve:

> A naiv pszichológia abban az értelemben *instrumentalista,* ahogy a legvadabb realisták is megengednék: az embereknek tényleg vannak vélekedéseik és vágyaik a népi pszichológia által képviselt változatában ugyanúgy, ahogy tényleg van súlypontjuk, és a Földnek van Egyenlítője (Dennett 1998a: 53–54).

Intencionalitásunk végső soron természeti, evolúciós eredetű, hangzik az általános tézis. Másrészt, magát az intencionalitást mint egy evolúciósan beváló gondolkodásmódot is használjuk: nemcsak viselkedésünknek magának van intencionalitása, hanem a rendszerek viselkedéséről való gondolkodásunk is állandóan intencionalitást tulajdonít ezeknek. S itt

nem pusztán valami humoros metakognitív megkettőzésről van szó. Dennett megengedi azt az értelmezést, hogy valóban e két szintre bontsuk szét az intencionalitás eredeti kérdéskörét.

Hivatkozott irodalom

Brentano, Franz (1983 [1874]): *Psychologie vom empirischen Standpunkt.* Lipcse: Meiner. (Magyarul a könyv egy fejezetét lásd: Pszichológiatörténeti szöveggyűjtemény. Pléh Csaba szerk., 1. kötet, 193–203. Budapest: Tankönyvkiadó, 1983.)

Brentano, Franz (1994 [1911]): *Az erkölcsi ismeretek eredete.* Mezei Balázs ford. Budapest: Kossuth.

Bühler, Karl (1922): *Die geistige Entwicklung des Kindes*. 3. kiadás. Jena: Fischer.

Bühler, Karl (1927): *Die Krise der Psychologie*. Jéna: Fischer. (Magyarul a könyv egy fejezetét lásd: A pszichológia egysége. In *Pszichológiatörténeti szöveggyűjtemény.* Pléh Csaba szerk., 1. kötet, 390–404. Budapest: Tankönyvkiadó, 1983.)

Bühler, Karl (1934): *Sprachtheorie.* Jena: Fischer. (Angolul: Theory of Language: The Representational Function of Language. D. F. Goodwin ford. Amsterdam, 1990.)

Bühler, Karl (1936): *Die Zukunft der Psychologie und die Schule.* Bécs, Lipcse: Fischer.

Canguilhem, George (1955): *La formation du concept de reflex.* Párizs: Presses Universitaires de France.

Churchland, Patricia (1986a): *Neurophilosophy.* Cambridge, MA: MIT Press.

Churchland, Patricia (1986b): Some reductive strategies in cognitive neurobiology. In *Mind,* 124: 289–309.

Churchland, Paul M. (1995): *The Engine of Reason, the Seat of the Soul. A Philosophical Journey into the Brain.* Cambridge, MA: MIT Press.

Dennett, Daniel (1991): *Consciousness explained.* Boston: Little Brown.

Dennett, Daniel és Marcel Kinsbourne (1992): Time and the observer: The where and when of consciousness in the brain. In *Behavioral and Brain Sciences*, 15: 183–247.

Dennett, Daniel (1996): *Micsoda elmék.* Orosz I. ford. Budapest: Kulturtarde.

Dennett, Daniel (1998a): *Az intencionalitás filozófiája.* Pap Mária, Pléh Csaba és Thuma Orsolya ford. Budapest: Osiris–Gond.

Dennett, Daniel (1998b): *Darwin veszélyes ideája.* Kampis György és Kavetzky Péter ford. Budapest: Typotex.

Fodor, Jerry A. (1975): *The language of thought.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

Gergely, Gy., Z. Nádasdy, G. Csibra és S. Bíró (1995): Talking the intentional stance at 12 months of age. In *Cognition,* 56: 165–193.

Harkai Schiller Pál (1940): *A lélektan feladata*. Budapest: M. T. A.

Harkai Schiller Pál (1944): *Bevezetés a pszichológiába: A cselekvés elemzése.* Budapest: Panthéon.

Holt, Edwin (1915): *The Freudian Wish and its Place in Ethics*. New York: Holt.

Holt, Edwin B. (1931): *Animal drive and the learning process.* New York: Holt.

Humphrey, Nicholas (1986): *The inner eye.* London: Faber and Faber.

Jennings, Arthur (1906): *The Behavior of the Lower Organisms.* New York: Columbia University Press.

Kiss Szabolcs (1996): Az „elmélet" elmélet és a szimulációs megközelítés szerepe a gyermeki tudatelmélet magyarázatában. In *Pszichológia*, 16: 383–396.

Lorenz, Konrad (1977): *Válogatott tanulmányok*. Budapest: Gondolat.

Lorenz, Konrad (1985): *Összehasonlító magatartás-kutatás*. Budapest: Gondolat.

Lorenz, Konrad (1998): *Az Orosz Kézirat.* Budapest: Kartafilus.

McDougall, William (1912): *An introduction to social psychology*. London: Methuen McGraw Hill.

McDougall, William (1983 [1912]): A cselekvés elméletei. In *Pszichológiatörténeti szöveggyűjtemény.* Pléh Csaba szerk., 2. kötet, 429–441. Síklaki István ford. Budapest: Tankönyvkiadó.

Piaget, Jean (1970): *Válogatott tanulmányok*. Budapest: Gondolat.

Pléh Csaba (szerk.) (1983): *Pszichológiatörténeti szöveggyűjtemény.* 1–3. kötet. Budapest: Tankönyvkiadó.

Pléh Csaba (1999): *A lélektan története.* Budapest: Osiris.

Sherrington, Charles Scott (1906): *The integrative activity of the nervous system.* London: Methuen.

Tinbergen, Niko (1976): *Az ösztönről.* Gervai Judit ford. Budapest: Gondolat.

Watson, John B. (1970 [1913]): Hogyan látja a behaviorista a pszichológiát? In *Behaviorizmus*. Kardos Lajos szerk., 39–58. Budapest: Gondolat.
Watson, John B. és William McDougall (1929): *The battle of behaviorism*. New York: Norton.
Woodworth, Robert S. (1918): *Dynamic psychology.* New York: Columbia University Press.
Woodworth, Robert S. (1983 [1926]): Dinamikus pszichológia. In *Pszichológiatörténeti szöveggyűjtemény.* Pléh Csaba szerk., 2. kötet, 416–428. Grynaeusz Eszter ford. Budapest: Tankönyvkiadó.